

podvrgavamo pojmovnim i terminološkim shemama koje bi nas pri tome sputavale. Nismo tako prisiljeni da ili nešto što po sebi jest standardni jezik ne zovemo jezikom jer je u širem sklopu varijanta standardnoga jezika ili da ono što je u širem sklopu varijanta standardnog jezika zovemo drugim i posebnim standardnim jezikom jer je po sebi pravi standardni jezik. Višeznačnost pojma jezik nije dakle nesmislena. Ona je smisljena.

S a ž e t a k

Radoslav Katičić, Institut za Slavistiku Sveučilišta u Beču
UDK 800.853:808.62, izvorni znanstveni članak
primljen za tisak 12. lipnja 1986.

On the Meanings of the Concept of Language

As a term of comparative philology Language was defined genetically. So it came to mean a set of dialects sharing common distinctive features of descent. A language is thus fully represented by each of its dialects. In structural linguistics language is the system actually functioning in communication. It became so quite explicitly an element as well as it was the set to which it belonged. If a standard language has variants, each of its variants is in the same sense a standard language in itself. It is thus quite meaningful to speak about a Croatian standard language, although it actually also is a variant of standard Serbo-Croatian.

RIJEČ JEZIK U SMISLU „NAROD”

Miroslav Kravar

Da se u našem jeziku, i kao hrvatskom i kao srpskom, pod određenim okolnostima njezove književne upotrebe riječ *jezik* javlja u smislu „narod”, ili „puk”, „pleme” i sl., malo će kome biti nepoznato. Ali o raširenosti te pojave u jezičnom prostoru i vremenu ipak se ne zna dovoljno. U nas ima ljudi, čak i stručnjaka filologa, koji misle da je to osobita crta, da ne kažem – blagodat, starohrvatskoga ili, također, staroslavenskoga jezika kojoj drugdje nema ništa slično.¹ U stvari, radi se o nečemu što je poznato širom svijeta.

Uz napomenu da riječ *jezik* nema samo dva upravo navedena značenja nego i treće, i to ono osnovno – „jezik u ustima” (a i neka druga odatle izvedena)², valja priznati da je u shvaćanju kakvo je ono navedeno ovdje u bilješki jedna tvrdnja točna: da u spomenutim

¹ Usp., na primjer, J. Bratulić, Hrvatski književni jezik – sredstvo i cilj Dobriline društveno-nacionalne borbe u Istri, *Juraj Dobrila 1812–1882*, Pazin 1985, str. 116, gdje se čita: „U starom slavenskom jeziku, a zatim i u starom hrvatskom jeziku riječ *jezik* – jezik (točnije bi bilo *jezyk* – *jezik*, M. K.) ima dva značenja: označava ta riječ *narod*, pleme a onda i *jezik*. Takav semantički spoj dviju raličitih veličina ne nalazimo u drugim jezicima...”

² *Rječnik JAZU*, s. v. *jezik*.

jezicima riječ *jezik* zaista dolazi u smislu „narod”, dok dvije druge tvrdnje: da naša riječ znači „narod”, a onda „jezik” i da se nešto takvo ne nalazi u drugim jezicima, ne bi, kako ćemo vidjeti dalje, mogle ostati na nogama.

U našem *Rječniku JAZU* kao leksičkoj riznici starijega hrvatskog ili srpskog jezika ima mnoštvo potvrda za *jezik* u smislu „narod”, i to počev od XII pa sve do sredine XIX st., a *Rečnik SANU*, koji daje većinom noviju, pa i najnoviju građu, ima potvrda čak i iz druge polovice prošlog stoljeća. Među najstarijim su potvrdama, na primjer, sv. Sava, *Žitie sv. Simeuna: Imeni jeho v' si je z y c i pokloniše se*, ili *Zapis popa Martinca: ... Turci ... nalegoše na j a z y k hrvatski*, a među najnovijima J. Rajić, *Boj zmaja sa orlovi: Eol kod j a z y k o v* (= „poganskih naroda”) *bio je bog nad vetrovi* i A. Šenoa (necitirano djelo): *Do groba... sam osuđen među tuđim je z i k o m trajati dane*.³

Što se pak tiče staroslavenskoga, bolje reći – crkvenoslavenskog jezika, za nj bismo mogli navesti također cio niz potvrda, i to iz svih njegovih redakcija, kad bi to ovdje bilo potrebno.

U svakom slučaju, naša je pojava, očevidno, na svoj način ograničena. Dan-danas, na primjer, ne bismo mogli reći iz čista mira u razgovoru: *Arapski je je z i k* (= „narod”) *neprestano u ratu s Izraelom*, iako, recimo, u *Bibliji*, Danijel 3,4, čitamo i danas: „O narodi, plemena i je z i c i (= „puci”), *evo što vam se naređuje...*”⁴

Kao što vidimo, u nas *jezik* kao da u isto vrijeme i ima i nema značenje „narod”.

No vratimo se na dvije naprijed osporene tvrdnje.

Kao prvo, nije na mjestu reći da riječ *jezik* znači „narod”, a onda i „jezik”, nego upravo obratno: najprije, valjda, „jezik” kao organ okusa, a usput i govora, zatim *per metonymiam* „jezik” kao „govor”, a tek onda, opet *per metonymiam*, i „narod”, „puk”, „pleme” i sl. kao nosilac jezika-govora.

Takav će red proizaći i iz ovoga što slijedi.

I, drugo, semantička osobitost riječi *jezik* da se javlja i u smislu „narod” (napose u izrazu *narod* ili sl. *i jezik*, najčešće u pluralu) nije nipošto ograničena na crkvenoslavenski i starohrvatski (s kojim je, neminovno, u društvu i starosrpski), a po porijeklu i nije, kako ćemo odmah vidjeti, ni slavenska ni uopće indoevropska.⁵ Svagdje gdje je nalazimo potječe iz starozavjetno-grčkoga jezika helenističke epohe, gdje je riječ *glōssa*, osobito u izrazu *éthnē* i sl. *kaì glōssai*, potvrđena već u *Septuaginti* na više mjesta u značenju „narod” odnosno „narodi i jezici”, tj. – ovo drugo – „puci”, i to uglavnom poganski.⁶ Iz *Staroga zavjeta* širila se u grčkom i dalje po biblijskim knjigama, pri čemu se u navedenom izrazu drugi član i osamostalio. U crkvenoslavenskom je to, dakako, bizantsko-grčki frazeološki, a onda i leksički *calque linguistique*, koji se odatle raznio i po drugim slavenskim jezicima. Tu imamo uz *jezyka* (= „narod”, osobito poganski; usp. navedeni primjer iz Rajića) i izvedenicu *jezyčnik*, koja je u ruskom ušla i u narodni jezik kao *jazyčnik* „poga-

³ Ovo posljednje prema *Rečniku SANU*, s. v. *jezik* d.

⁴ *Biblija „Stvarnosti”*, Zagreb 1969, str. 869.

⁵ U modernim se jezicima, pa ni u slavenskima, uključujući i naš, narod nigdje ne zove „jezik”. Ali to isto vrijedi, kako ćemo vidjeti, i za stare jezike.

⁶ Usp. *Izaija* 66, 18, *Danijel* 3, 4 i 5, 19, *Judita* 3, 8 i dr.

nin”, odakle *jazyčeskij* „poganski”, *jazyčestvo* „poganstvo” i dr.: i u starohrvatskom, npr. u *Fiziologu*, dolazi *jezičaski* u značenju „poganski”.

Osim toga, razvoj *jezik* > „narod” predmet je i tzv. „balkanske lingvistike”, jer ista stvar postoji i u rumunjskome, gdje *limbă*, osobito u izrazima kao *norod și limbă*, također znači, uz ostalo, i „narod”.⁷

Već odatle proizlazi da se pojava o kojoj je riječ nije zaustavila na našim prostorima, jer je općeslavenska, iako, kako ćemo vidjeti dalje, nije i „praslavenska”, kao što nedokazano tvrdi P. Budmani.⁸ A da nije ni indoevropska, to ćemo ustanoviti uzgred.

Kao što je i očekivati, ista se pojava nalazi i u latinskim prijevodima *Biblije*, kako u starozavjetnim tako i novozavjetnim knjigama, gdje je *lingua* u smislu „narod” preneseno iz grčkih predložaka. I, kao što je iz grčkih tekstova kršćanske književnosti ušlo u jezike uglavnom istočne crkve, tako je iz latinskih prešlo u jezike crkve zapadne. Stoga se i susreće, prije svega, u najrazličitijim evropskim jezicima.

U Ivanovoj *Apokalipsi*, na primjer, ima također nekoliko potvrda za grč. *glōssa* i lat. *lingua* u smislu „narod” (ovdje čak u četvornom izrazu: *narod i puk i pleme i jezik* u različitu rasporedu).⁹ Ja sam, za ovu priliku, usporedio sva ta mjesta najprije u grčkom i latinskom tekstu, koji se u tome svuda podudaraju, a onda i u nekoliko modernih prijevoda: njemačkom i engleskom, talijanskom, francuskom, španjolskom i portugalskom, onda ruskom pa rumunjskom i mađarskom i, također, u Vukovu hrvatsko-srpskom i najnovijem hrvatskom.¹⁰ Svi do jednoga imaju na dotičnim mjestima i dan-danas *jezik* u smislu „narod”, iako taj smisao u statusu „značenja” ne pripada tim jezicima kao takvima.¹¹

No, unatoč tome, takav je smisao riječi *jezik* iz biblijskih knjiga ušao s vremenom i u svjetovnu upotrebu, dakako, gdje više gdje manje. Tako se u ruskome i u novije vrijeme susreće *jazyk* kao „narod”, ali kao rus.-csl. *jazyk*, gen. *jazyka*, nasuprot rus. *jazyk*, gen. *jazyká*, npr. u nazivu *Našestvie dvunadesjati jazykov* za ruski Domovinski rat god. 1812.¹² A u francuskom, uz ostalo, povijesni nazivi zemalja *Languedoc* i, zastarjeli, *Languedoil* potječu iz iste predožbe.¹³ Zna se također da je u srednjem vijeku viteški red Ivanovaca,

⁷ K. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, Paris 1968², str. 36.

⁸ *Rječnik JAZU*, s. v. *jezik* e: „U naše vrijeme valja da ovo značenje nije narodno, ali je bilo i praslavensko.”

⁹ To su mjesta: 5, 9; 7, 9; 10, 11; 11, 9; 13, 7; 14, 6 i 17, 15.

¹⁰ U nas kao da se više ne zna čiji je Daničić-Vukov prijevod *Sv. Pisma*: u *Bibliji* „Stvarnosti”; str. 1176, stoji među „srpskim” prijevodima, a u njegovu zagrebačkom izdanju iz 1973., na poleđini naslovne strane, čitamo „Croatian Bible”; valjda je u pravu bio R. Nahtigal, *Slovanski jezik*, Ljubljana 1952, str. 286, gdje se daje izvadak iz njega pod naslovom „srbskohrvatsko”.

¹¹ Stoga se u rječnicima mnogih jezika takvo „značenje” i ne navodi.

¹² Akademija Nauk SSSR, *Slovar' ruskogo jazyka*, s. v. *jazyk*, gdje ima po jedan primjer iz L. N. i čak A. N. Tolstoja. Što u ruskome, pa i u drugim slavenskim, a i mnogim zapadno-evropskim jezicima nije zabilježeno toliko mnoštvo potvrda za dotičnu pojavu kao u *Rječniku JAZU* za naš jezik, uzrok je u tome što malo tko u svijetu raspoložbe tako opsežnim povijesno-jezičnim rječnikom kao mi.

¹³ Du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, s. v. *lingua*.

zvanih i „Hospitalci” i „Maltežani”. posjedovao širom Evrope nekoliko domena pod imenom „jezici”.¹⁴ Sve su to, kako vidimo, reminiscencije na biblijsku prošlost.

Zanimljivo je da ni riječ *glōssa* u starogrčkom (kao, uostalom, ni *lingua* u latinskom) ne znači samo po sebi „narod”, nego je do takva smisla, prije nego značenja, došla tek u biblijskim kontekstima.¹⁵ Jedino je pitanje: gdje se odigrao takav semantički preobražaj? Reklo bi se, bar na prvi pogled – u grčkome. Ali zašto onda tek u *Septuaginti*, odakle, kako smo rekli, potječu prve potvrde, dok u prethodnim etapama antičkoga greцитeta nema ništa slično? Sve upućuje na to da je ovdje po srijedi jedan od biblijskih semitizama kakvih u starokršćanskim tekstovima ima napretek.

Ta mi je slutnja naknadno i potvrđena.¹⁶ A time se onda čitava stvar koliko-toliko i objašnjuje, iako je semantički razvoj od „jezika” do „naroda” u biblijskim knjigama zaogrnut maglom, koja se golim uvidom u tekstove ne da tako lako raspršiti. Ovdje je zasada dosta reći ovoliko:

Riječ je *jezik* u smislu „narod” starozavjetni hebraizam ili aramaizam – što od dvoga, teško je razlučiti –, a izraz *narodi i jezici* (mjesto prvoga također *puci, plemena* i sl) susreće se pretežno u mladim biblijskim tekstovima, odakle bi se moglo zaključiti da je helenističko-židovskoga porijekla.¹⁷ Sva je prilika da se razvio iz tzv. „tautoloških paralelizama”, posebne vrste pjesničkih ponavljanja tipa: *Svi n a r o d i št u j u Tebe, i svi j e z i c i h v a l e ime Tvoje*, odakle se preko „zeugme” *Svi n a r o d i i j e z i c i št u j u Tebe* mogla dobiti tzv. „hendijada” (tj. „dvije riječi za isti pojam”; usp. u nas *kita i svatovi* za „kićeni svatovi”), dakle *narodi i jezici* u smislu „raznojezični narodi”, što ga neka starija mjesta i dopuštaju. A smisao „narodi i puci, osobito poganski” mogao bi biti naknadno izveden po prevodilačkoj logici „dvije riječi, dakle i dva pojma”, pri čemu se onda prevodio više oblik nego sadržaj izraza, sada već semantički rascijepljena: član je *narodi* ostao pri svome značenju, dok se član *jezici* nagnuo prema smislu „nekršteni”, „bezbošci” ili „pogani”, o čemu svjedoči i posebno izvedeno csl. *języčbnikъ* u zamjenu za dvosmisleno *językъ*, iako je i ovo drugo silom tradicije preživjelo.¹⁸

Stvar bi trebalo istražiti detaljnije uz pomoć biblijskih leksikona i konkordancija, kakvih danas ima cio niz.

¹⁴ *Larousse du XXe siècle*, s. v. *langue*. – Malteški red djeluje i danas.

¹⁵ Ni Stephanusov *Thesaurus Graecae linguae*, s. v. *glōssa*, ni njemački *Thesaurus linguae Latinae*, s. v. *lingua*, ne navode toga značenja (osim – ovaj drugi – za biblijski jezik).

¹⁶ Ljubaznošću bibličara dra A. Rebića, docenta Katoličko-bogoslovnoga fakulteta u Zagrebu, kojem zahvaljujem za posređan odgovor na pitanje o stvari.

¹⁷ Otvorena su pitanja to složenija što je biblijska pismena predaja već i sama po sebi tekstualno-kritički veoma složena.

¹⁸ S druge strane, u *Novom zavjetu* i grč. *éthnē* i lat. *gentes*, također prema hebrejskom uzoru, a napose izvedenice grč. *ethnikof* i lat. *gentiles*, dolaze u smislu „pogani”; odatle i u romanskim jezicima, tal. *gentile*, franc. *gentil* i dr. „poganin” (a ne samo „plemenit”), a onda i engl. *gentile* „poganin”, napose „nežidov”.

* * *

Bilo zasada kako mu drago, činjenica je da se riječ *jezik* u smislu „narod” i sl. raširila iz hebrejskoga izvornika *Staroga zavjeta* preko njegova grčkoga i znatno kasnijega latinskog prijevoda svuda po svijetu. U bezbrojnim jezicima svijeta – danas preko tisuću i sto starih i novih, živih i mrtvih, evropskih i prekomorskih, čak i „egzotičnih” – na kojima se čita *Sv. Pismo*, svuda mora da postoji to isto ili nešto slično, tj. pojava da riječ *jezik* ne baš „znači”, već dolazi u smislu „narod”. Nije to, dakle, nikakav osobit „zgoditak” ovoga ili onoga jezika, nego opća stilističko-semantička crta i tolikih drugih u kojima se u sferi kršćanskoga bogoštovlja odrazio u utjecaj židovsko-starozavjetne dikcije. A to će reći da je *jezik* u smislu „narod” element svečanoga ili biblijskoga stila, što je bar u razvojnom pogledu jedno te isto, jezični stilem, više vrijednosti nego značenje, pri čemu riječ *jezik* u takvu smislu i ne pripada jeziku kao sistemu koliko govoru kao aktu njegove upotrebe: u sakralnom tekstu kao tipična crta dotičnoga stila, a u profanom kao izražajna aluzija, sredstvo stvaranja biblijskoga kolorita.

Osim toga, pojava je, kako smo vidjeli, izrazito mnogonacionalna. A što se tiče našega jezika, kako hrvatskoga tako i srpskoga, u njemu je takva mogućnost dio crkvenoslavenskoga, a preko njega i bizantsko-grčkoga jezičnog naslijeđa; latinski je uzor mogao djelovati tek naknadno.

S a ž e t a k

Miroslav Kravar, sveuč. prof. u m., Zadar
UDK 801.54:808.62, izvorni znanstveni članak, primljen za tisak 12. kolovoza 1986.

The Word jezik in the Sense of 'narod'

The author traces the development of the use of the word *jezik* 'tongue' in the sense of 'narod' ('people') in the Croatian literary language. This usage derives from the Hebrew original of the Old Testament and its Greek and much later Latin translations.

KOJI I ŠTO

Ivo Pranjković

O odnosu između relativizatora¹ *koji*, *–a*, *–e* i *što* + enklitički oblik lične zamjenice relativno se dosta pisalo u slavističkoj literaturi, ali se čini da u vezi s tim još ima nedoumica. To donekle potvrđuje i skorašnja tvrdnja jednog našeg prevodioca prema kojoj se u iskazu *blagoslovljen koji dolazi* zamjenica *koji* odnosi na imensku riječ (*onaj*), a u iskazu *blagoslovljen što dolazi* element *što* na glagol (*dolazi*). Pod uvjetom da je prevodilac mislio na relativno *što* (a ne na uzročni veznik) valja odmah reći da je njegova tvrdnja neo-

¹ Relativizator se određuje kao obilježje relativne službe (Browne, 1980., 50).